Զապել Եսայան

Սիլիհտարի պարտեզները

Մեր տունը

Մեր բազմանդամ ընտանիքը բաղկացած էր զանազան խաւերէ սերած մարդոցմէ, որոնք եկեր միացեր էին յարկի տակ: Այդ ժամանակները նման կացութիւնը տարօրինակ երեւոյթ չէր Կ. Պոլսոյ մէջ:

Մօրենական մեծ մայրս սերած էր պալաթցի հին ընտանիքէ. հայրը շնորհազուրկ պաշտօնատար էր: Տանը մէջ ամէնքը, ինչպես եւ ազգականները եւ ծանօթները տուտու կ'ըսէին մեծ մօրս: Ան հպարտ եւ տխուր կին էր: Գրել կարդալ չէր գիտեր, բայց կը խօսէր մաքուր հայերէն եւ ընտրովի բառերով թրքերէն: Բարձրահասակ էր եւ սէգ կեցուածք ունէր: Կ'ըսէին թէ շատ գեղեցիկ եղած էր: Ես զինքը ճանչցած եմ միշտ սեւազգեստ, տխուր սեւ աչքերով, որոնք իր մասունքի պէս ճերմկած եւ խորշոմած դէմքին վրայ կը կայծկլտային շատ բան տեսած եւ խորհմաց կնոջ յատուկ իմացականութեամբ: Մեծ մայրս կարծես անյաղթելի արհամարհանք ունէր ամէն բանի համար եւ ամենուն նկատմամբ, նոյնիսկ իրմէ ծնած զաւակներուն նկատմամբ. այդ արհամարհանքը զինքը կը դարձնէր անժպիտ եւ սակաւախօս: Մեծ մայրիկս ինքզինքին հարկադրած խիստ վարքագծին մէջ զինադադար կ'ունենար միայն հայրիկիս վերաբերմամբ, որուն հանդէպ ունէր յարգանք եւ սէր: Ան կը սիրէր նաեւ իր զաւակները, մանաւանդ մանչերը, ցաւագին, տանջալի սիրով մը, որ իրեն թոյլ չէր տար ներողամիտ ըլլալ:

Իրողութիւնը այն է որ երբեք չթուլացող հետեւողականութեամբ, մեծ մայրս, իր բազմաչարչար կեանքի ընթացքին, պահպաներ էր սովորութիւններ, աւանդութիւններ, համապատասխաներ իր զաւակներու կենցաղին, իր նիւթական կացութեան, եւ այդ բոլորը կը դառնային տառապանքի աղբիւրներ:

Տասնըչորս տարեկանին զինքը ամուսնացուցեր էին, աճապարանքով, «առանց ետեւ առաջ նայելու», Շիրին օղլու Յակոբի հետ, գեղեցկադէմ երիտասարդ մը, արհեստով կառապան, որ միջնորդ կին մը ճարեր էր Սկիւտարէն: Ահա թէ ի՞նչ պատահեր էր:

Այն ժամանակ, ենիչէրիները ահ ու սարսափի մէջ կը պահէին մայրաքաղաքի ազգաբնակչութիւնը: Ենիչէրիները մասնաւորաբար սանձարձակ էին Սթամպուլի եւ Ոսկեղջիւրի յունական թաղերուն մէջ: Մեծ մօրս ընտանիքը արդէն իսկ իրենց ազդեցութիւնը կորսնցուցած դէօլէդ դիւշկինի, եւ հետեւաբար անպաշտպան ընտանիք, իրենց աղջիկը, Լուսիկը, մինչեւ տասնըչորս տարեկան հասակը պահեր են տանը չորս պատերուն մէջ, որովհետեւ վախցեր են որ ոեւէ ենիչէրի ուշադրութիւն կը դարձնէ անոր: Բայց ժամանակի սովորութեան համեմատ պէտք էր որ արբունքի հասած աղջիկը առաջին անգամ դուրս գար եկեղեցի երթալու եւ հաղորդութիւն առնելու համար: Մեծ մայրս կը պատմէր որ այն ժամանակ կիները դուրս չէին ելլեր տունէն, իսկ տղամարդիկ, ամէն առաւօտ գործի երթալու համար, դրանը սեմին վրայ կանգ կ'առնէին, կը խաչակնքէին եւ տնեցիներուն հետ «հելալլամիշ» կ'ըլլային, որովհետեւ վստահ չէին որ պիտի վերադառնային իրիկունը: Քանի-քանի անգամներ, Սթամպուլի փողոցներուն մէջ, ենիչէրի մը իր եաթաղանի սրութիւնը փորձելու համար թռցուցած էր քրիստոնեայի մը գլուխը: Յոյն թէ հայ, տղամարդիկ իրենց պեխերը կը կնտէին, իբրեւ նշան խոնարհութեան, լայնաբերան ֆէսը կը քաշէին իրենց ականջներուն վրայ: Փողոցներէն կը քալէին հեզիկ եւ կորաքամակ, որպէսզի իրենց նայուածքը չհանդիպի ենիչէրիի մը լինքս ի ակնարկին: Գլուխը բարձր բռնել, շեշտակի նայիլ մարդոց, կը համարուէր լրբութիւն եւ կը դառնար առիթ ամէն տեսակ կամայականութիւններու: Մեծ մայրս կը յիշէր ընտանիքներ, որոնց տղամարդը անհետ կորած է: Կը խօսէր փարթամ ընտանիքներու մասին, որոնց զաւակները օրուան հացի կարօտ մնացած են: Նոյնիսկ վիւգելան, նոյնիսկ սուլթանները կը դողային ենիչէրիներէն, որոնց պետերը միահեծան կ'իշխէին ոչ միայն իրենց

օճախներուն, այլեւ իրենց թաղերուն, ամբողջ մայրաքաղաքին:

Ամէն անգամ որ մեծ մայրս վերյիշէր իր մանկութեան դաժան օրերը, Երանիկ մօրաքոյրս կը միջամտէր:

– Աման տուտո՛ւ, կ’ըսէր ան, քու հարդ, մարդ ալ խելք չունէի՞ն… ատանկ զալիմ ժամանակ ինչո՞ւ քեզ ժամ ղրկեր են:

Մեծ մայրս կը բացատրէր որ ան ժամանակները Պատրիարքարանը զօրաւոր էր, «ձեռքը երկար էր», պատրիարքը ենիչէրիներու աղային հետ լաւ կապեր ունէր եւ ոչ միայն մօտէն կը հսկէր որ իր հօտը կրօնական պարտաւորութիւնները կատարէ, այլեւ անսաստողները եւ թերացողները խստիւ կը պատժէր:

– Չըսե՞ս, տուտո՛ւ կ’ընդհատէր Երանիկ մօրաքոյրս, երկու կրակի մէջ մնացած էիք:

Մեծ մայրս ուշադրութիւն չէր դարձներ Երանիկ մօրաքրոջս դիտումնաւոր ակնարկին եւ կը շարունակէր պատմել թէ ի՞նչ միջոցներով Պատրիարքարանը իր իշխանութիւնը կը գործադրէր:

Այդ ժամանակ, եկեղեցիները պղինձէ զանգակներ չունէին: Լուսարարը, այգաբացին, թոպով կը զարնէր տախտակի մը վրայ, իսկ ժամկոչը կ’անցնէր թաղերէն եւ երգելով հաւատացեալները կը հրաւիրէր եկեղեցի, առաւօտեան աղօթքի: Տղամարդիկ ստիպուած էին երթալ, կիները տան մէջ կ’աղօթէին: Պահքի օրերուն Պատրիարքարանի եասախճիները կը պտըտէին թաղերը, որոնք շուներու պէս հոտ կը քաշէին եւ եթե տունէ մը միսի հոտ գար, տանտէրը կը ձերբակալէին, երբեմն տեղն ու տեղը կը ծեծէին, ֆալախան կու տային, մսեղէնը կը գրաւէին եւ տուգանք կ’առնէին: Երբեմն ալ կը տանէին եկեղեցիի բանտը եւ հոն կը ծեծէին ու կը բանտարկէին: Եթե պատահեր որ մէկը ապստամբէր, դիմադրէր, կը տանէին Պատրիարքարանի զնտանը եւ ամիսներով կը պահէին, մինչեւ որ «յանցաւոր»ը մեղայի գար: Երբեմն ալ յիմարանոցը կ’արգելափակէին իբրեւ խենթ, եւ այլեւս իրենց մասին լսող չէր ըլլար:

Այն ժամանակ իբրեւ յիմարանոց կը ծառայէր Նառլը Գափուի Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցիին նկուղը: Խենթերը կը կապէին շղթայով եւ անոնց դաստակներուն եւ ոտքերուն լալէ կ'անցընէին: Այդպէս՝ անոնք կը մնային կեղտի եւ կղկղանքի մէջ: Յիմարապահ-բանտապահները, լռեցնելու համար այդ «եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդներուն եւ կարգերուն» հայհոյողները, անխնայ, երբեմն ցմահ կը ծեծէին: Բայց մեծ մայրս կ'ըսէր որ անոնք ա՛լ աւելի կը հայհոյէին:

Եւ օր մըն ալ մեծ մայրս պատմեց թէ ի՞նչ հանգամանքներու մէջ Գազազ Արթին Ամիրան որոշեր էր Ետի Գուլէի Սուրբ Փրկիչ ազգային հիւանդանոցը կառուցանել իր ծախքովը:

Արդ ուրեմն, մեծ տօնի մը առիթով, պատրիարքը հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցանէր Նառլը Գափուի Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցիին մէջ, շրջապատուած արքեպիսկոպոսներով եւ այն ժամանակի դպիրներով, որոնց ամէն մէկը որոշ թաղի մը սոխակը եւ փառքը կը հանդիսանար: Մեծ մայրս կը յիշէր ան նշանաւոր դպիրներուն անունները եւ մանաւանդ դպրապետին անունը, «որուն նմանը նորէն աշխարհ չէ եկեր»: Այդ հանդիսաւոր պատարագին ներկա էին նաեւ մեծահամբաւ ամիրաները եւ անոնց շքախումբերը, որոնք կազմուած էին այն ժամանակի հարուստ վաճառականներով եւ թաղերու երեւելիներով:

Բայց պատարագի սկիզբէն նկուղը բանտարկուած «խենթ»երը կը սկսին գոռալ իրենց հայհոյութիւնները այնքան միահամուռ թափով որ անոնց խուլ արձագանգները կը հասնին եւ կը խանգարեն պատարագուորը եւ ջերմեռանդ ժողովուրդը: Ի զուր հուժկու բարապանները, «որոնց ամէն մէկի պեխէն մէկ-մէկ մարդ կը կախուէր»: զայրացած պատարագուորի նշանին վրայ, կ'երթային նկուղ եւ յիմարապահներուն կը պատուիրէին «սատկեցնել այդ շուները»:

Արգելափակուածները անխնայ ծեծի տակ կը շարունակէին իրենց անէծքները եւ հայհոյութիւնները, գոռում-գոչումով, օրհասական ահեղ ցասումով:

Այդ օրը վերջապէս, վերնատունէն, սամաթիացի արհեստաւոր կին մը, որ էտէպսիզ Պայծառ կը կոչէին, որուն համար յետոյ կ'ըսէին թէ «այսահար» էր, զգածուելով նկուղի խենթերուն վիճակէն, նախ սկսեր էր բարձրաձայն լալ եւ յետոյ հայհոյել պատարագին եւ պատարագուորին եւ, ի նշան բողոքի,

մինտէրները նետել «ջերմեռանդ ժողովուրդին» վրայ:

Պատարագէն յետոյ երբ պատրիարքը, արքեպիսկոպոսը, ամիրաները եւ անոնց հաւատարիմ երեւելիները հաւաքուած էին ժողովի մեծ սրահը եւ խոժոռ դէմքերով կ'որոճային օրուան պատահածներուն վրայ, մէկը կը դիմէ Գազազ Ամիրային եւ կը մատնանշէ այն անպատեհութիւնը, որ կայ խենդերը պահելու պատրիարքանիստ եկեղեցւոյ մէջ:

– Ժամանակները գէշ են, ամիրա՛ս, կ'ըսէ ան, երես անկեալ խոնարհելով եւ ձեր ոտքերը համբուրելով կ'ըսեմ թէ թաղերու մէջ անհնազանդներու եւ խենթերու թիւը օրէ օր կը շատնայ, մեր գնտանը նեղ կու գայ, դո՛ւ միայն ճար մը կրնաս ընել:

–Ո՛վ Սուրբ Փրկիչ, կը գոչեն եկեղեցականները եւ ներկայ աշխարհականները միաբերան, ժամանակները գէշ են, մեզ փրկէ մեր բորոտ ոչխարներէն:

Այն ատեն Գազազ Ամիրա կ'որոշէ յիմարանոց մը շինել իր ծախքով, քաղաքի պարիսպներէն դուրս, Ետի Գուլէ կոչուած ամայի վայրը եւ մատուռ մը՝ Սուրբ Փրկիչ անունով:

Երանիկ մօրաքոյրս այդ պատմութիւնները լսելով կը յուզուէր եւ՝ մտնելով այդ ժամանակի մարդոց հոգերուն մէջ՝ կ'ըսէր զայրոյթով.

– Քա տուտո՛ւ, ի՞նչ շաշխըն մարդիկ են եղեր, կառավարութեան դուռը դիմէին, տաճկնային, բան մը ընէին, ազատէին:

Մեծ մայրս գլուխը կը շարժէր սրտմտութիւնով եւ մօրաքրոջս ամբարիշտ մտածումին հակազդելու համար կը խաչակնքէր եւ կ'ըսէր.

– Ո՛ր կողմը որ դառնայիր, ազատում չկար:

Սակայն կը պատահէր որ կաշառքով կամ ուրիշ միջոցով մը խնդրոյ առարկայ «յանցաւոր»ը իսլամ պաշտպան մը գտնէր եւ Պատրիարքարանը անզօր ըլլար իր պատժական միջոցները կիրառելու. այն ատեն, մօրս ըսելով, Պատրիարքարանը սոսկալի միջոցի մը կը դիմէր, բանադրանք կ'արձակէր:

Բոլոր թաղերու եկեղեցիներու բեմերէն քարոզիչները կը նզովէին եւ կը բանադրէին այդ մարդը եւ այլեւս ան, իր ամբողջ ընտանիքով, կը դառնար բորոտ, համայնքին համար: Ի՜նչքան գոռոզ գլուխներ, քանի մը ամիս խրոխտանալէ յետոյ, չդիմանալով այդ վիճակին, խոնարհեր էին, գացեր ծնրադիր ներում խնդրեր էին, իրենց բոլոր ունեցածը պատրիարքի գահին ստորոտը դրած էին, որպէսզի բանադրանքը վերանայ եւ կրկին «կենդանի մարդ դառնան»: Ոմանք ալ, կ'ըսէր մեծ մայրս, «կ'ուրանային իրենց լոյս հաւատքը եւ իսլամ կը դառնային»:

Այսպիսի ժամանակներու մէջ է որ տուտուն, տասնըչորս տարեկանին, առաջին անգամ պառաւ ազգականներու հետ տունէն դուրս կ'ելլէ եկեղեցի երթալու համար: Այն ատեն Կ. Պոլիս քրիստոնեայ կիներ չէին կրեր եւրոպական տարազ, թուրք կիներու նման անոնք կը հագնէին ֆերաճէ կամ էնթարի եւ քողարկուած էին եաշմագով կամ պարզ քողով, ըստ իրենց պատկանած դասակարգին:

Եկեղեցիէն վերադարձին Լուսիկ եւ իր ազգականները կը հանդիպին ենիչէրիներու: Անոնք անմիջապէս կը յարձակին մատղաշ աղջկան վրայ, ֆերաճէն կը պատռեն այն առարկութեամբ որ կանանչ գոյնով վարդեր ունի. կանանչ գոյնը իսլամներու համար սուրբ գոյն էր եւ կեաւուրները իրաւունք չունէին կրելու: Բայց, ինչ որ աւելի ծանրակշիռ էր, այն էր որ Լուսիկի եաշմագը կը վերցնեն երեսէն... պառաւները կը պոռան, ժամկոչ, լուսարար վրայ կը հասնին եւ օգտուելով ենիչէրիներու միջեւ յառաջ եկած վէճէ մը Լուսիկը կը փախցնեն տուն:

Բայց հեգ աղջիկը այլեւս անպատուուած էր: Ո՞վ կ'ամուսնանար աղջկան մը հետ, որոն երեսը տեսեր էին «հեթանոս»ներ: Ատկէ զատ՝ այլեւս վտանգաւոր էր այդ «նշմարուած» աղջիկը պահել տան մէջ: Մէկ օրէն միւսը ենիչէրիները կրնային զայն փախցնել: Լուսիկի ծնողքը, իրենց տունը եւ ընտանիքը փրկելու համար այդ հաւանական անպատուութենէն, կը դիմեն վարձկան միջնորդ կնոջ մը եւ կը պատուիրեն որ փեսացու մը գտնէ Լուսիկին համար:

Միջնորդ կինը եկեր էր Սկիւտար, ուր ենիչէրիները նուազ ազդեցիկ էին, ուր թաղերու խապատայիները որոշ չափով կը զսպէին ենիչէրիներու սանձարձակութիւնները, երբեմն դաշինք կնքելով, երբեմն, կուրծք կուրծքի,

դանակ դանակի կռուելով – իրենց ետեւն էին Անատոլուն եւ շրջակայ մօտիկ եւ հեռաւոր անտառները, ուր կրնային ապաստանիլ հարկ եղած ատեն – եւ փնտռեր էին երիտասարդ մը, որուն ձեռքէն կինը խլել դիւրին չէր:

Մեծ հայրս, Յակոբ, սերած էր իրենց անվեհութեամբ եւ ճարպիկութեամբ ծանօթ կարաւանի առաջնորդներէ: Այդ հին օրերուն Սկիւտար տրանզիտ ի քաղաք մըն էր եւ նշանաւոր էր իր կարաւանսարայներով եւ արագոտն ձիերու կայաններով: Յակոբի հայրը՝ Շիրին եւ հօրեղբայրը՝ Ֆարհատ, կարաւաններ կ'առաջնորդէին մինչեւ Պաղտատ, Պասրա, Պարսկաստան, «մինչեւ Հինդիստան, Չինումաչին», կ'ըսէր Երանիկ մօրաքոյրս: Միեւնոյն ատեն Շիրին աշուղ էր եւ Ֆարհատ՝ մետտահ:

Տուտուն շատ դժբախտ եղած է այդ ամուսնութեամբ: Ոչ միայն ան յանկարծակի ինկած է իր սովորած կեանքէն բոլորովին տարբեր միջավայրի մէջ, այլեւ Շիրին օղլու Յակոբ եղած է տարօրինակ եւ անկարգ մարդ: Ան իր կարգին աշուղ էր եւ կառապան – այլեւս չկային կարաւաններ: Գինետունի հերոս, կռուազան, արկածախնդիր, անիկա երբեմն անսալով անդիմադրելի մղումի մը, կը թողուր կառք, տուն, կին, երեխայ, եւ ձի հեծնելով կը մեկնէր սրարշաւ Փոստայի ճամբէն: Իր հետքը կը կորսուէր Չամլըճայի ետեւը տարածուող հովիտին մէջ: Ո՞ւր կ'երթար, ի՞նչ կ'ընէր, ոչ ոք կարողացած է որոշ բան մը ըսել իմ հետաքրքրութեանս: Հաւանաբար կ'երթար Անատոլուի մերձաւոր եւ հեռաւոր քաղաքները եւ տօներու կը մասնակցէր իր աշուղի հանգամանքով: Թերեւս պարզապէս որոշ վայր հասնելէ ետքը ձին պահ կու տար տեղ մը եւ իբր տերվիշ կը թափառէր անծանօթ ճամբաներու վրայ, անորոշ նպատակով... Ամէն պարագայի իմ պատանեկան տարիներուս Սկիւտարի ծերերը կ'ըսէին թէ Շիրին օղլու Յակոբ աննման աշուղ էր, մանաւանդ երբ անպատրաստ կ'երգէր կամ կ'արտասանէր: Թուրքերը այնքան կը գնահատէին իր աշուղական արուեստը որ կ'աշակերտէին իրեն: Ան, ըստ վկայութեան, երբեմն գրի կ'առնէր իր երգածը՝ հայատառ թրքերէն: Բայց այդ գրութիւններէն ոչ մէկ բան չեմ կրցած գտնել: Միայն լսած եմ մեծ հօրս երեք աշուղական բանաստեղծութիւնները ուրիշ աշուղի մը՝ Հագգըի (ազգով հայ) այրի կնոջ բերնէն, որոնք ինձ թուած էին զմայլելի: Բայց այն ատեն հազիւ տասներկու տարեկան էի:

Նոյնպէս չեմ կարողացած գիտնալ թէ Շիրին օղլու Յակոբ ի՞նչ նուագարանի վրայ կը նուագէր: Մեծ մայրս իր ամուսնոյն մահէն յետոյ ոտքերուն տակ ջախջախեր էր այդ գործիքը, այրեր էր բոլոր թուղթերը եւ կը մերժէր ոեւէ տեղեկութիւն տալ իր ամուսինին աշուղի հանգամանքին մասին, որ իր տառապանքներուն բուն պատճառը կը համարէր:

Շիրին օղլու Յակոբ կը վերադառնար իր խորհրդաւոր ճամբորդութենէն յոգնած, սպառած: Անիկա անշշուկ կ'ենթարկուէր կնոջը խնամքներուն, կը կազդուրուէր, կը սկսէր գլուխ բարձրացնել եւ ահա օր մըն ալ կը նետուէր ձիուն նիւսին եւ ճամբայ կ'ելլէր:

Իր կինը այդ անհետացումներու միջոցին կը մնար անտէր եւ երբեմն կը մատնուէր ծայրայեղ չքաւորութեան: Միշտ յղի՝ ան կ'անիծէր իր ամուսինը, կ'անիծէր իր բախտը եւ կ'ապաստանէր եկեղեցի:

Այս պայմաններուն մէջ ան ունեցած էր տասներեք զաւակ, որոնցմէ ինը կ'ապրէին: Մայրս վերջընթերն էր այդ զաւակներուն:

Ես ունէի ուրեմն հինգ մօրեղբայր եւ երեք մօրաքոյր: Իմ ծնած ատենս միայն Նահապետ մօրեղբայրս ամուսնացած էր եւ իր ընտանիքով կ'ապրէր Ենի Մահալլէ: Անիկա եւ Խաչիկ մօրեղբայրս, որ կը բնակէր Բերա, երկաթագործ էին: Միւս մօրեղբայրներս եազմաճի բանուոր էին, ինչպէս մօրաքոյրերս՝ բանուորուհի, եւ կ'ապրէին մեր տան մէջ:

***

Իմ մանկութեան առաջին օրերէն իմ աչքերս հանգչած են հօրս անդորր եւ պայծառ դէմքին վրայ: Անոր ժպտուն եւ կապոյտ աչքերը, թանձր շրթները, կանոնաւոր դիմագծերը քիչ մը ցցուած այտոսկրներով, բարձր հասակը, պատրիկեան ձեռքերը կը ներշնչէին բարութեան ու վայելչութեան զգացում: Անիկա ունէր առողջ դատողութիւն եւ օժտուած էր հաւասարակշիռ իմացականութեամբ: Իր կեանքին մէջ յառաջ եկած յանկարծական փոփոխութիւնները կարող էին ընկճել զինքը եւ դառնացնել, բայց ան իր բարոյական ուժերով յաղթեր էր այդ բոլորին եւ լաւատեսութիւնով կը դիմաւորէր

ամէն կացութիւն: Իր ծերութեան օրերուն ունէ մէկը, որ տեսնէր անոր անխորշոմ դէմքը, ճերմակ, բայց առատ մազերը լայն ճակատին վրայ, եւ լսէր անոր հանդարտ եւ կշռաւոր խօսքը, կ'ունենար այն տպաւորութիւնը՝ թէ ան մարդ մըն էր որ հասած էր իր բոլոր նպատակներուն եւ որուն կեանքը անցեր էր անարգել, հեզասահ գետի մը նման:

Իր հայրը, Յովհաննէս, եղեր էր դատաւոր Ռումելիի մէջ: Յիսունըհինգ տարեկանէն կուրցեր էր եւ քսան տարի ապրեր էր կոյր վիճակի մէջ շարունակելով իր աշխատանքը: Հօրենական մեծ հօրս ծագումը շրջապատուած է խորհրդաւորութեամբ: Օտար արիւն մտեր էր ընտանիքին մէջ, հաւանաբար, սլաւական: Այդ մասին կ'ըլլային ակնարկութիւններ հօրս ընտանիքի ծերերուն կողմէ, բայց հայրս չէր սիրեր խօսիլ այդ նիւթին վրայ: Միայն կը հաստատէր, երբ առիթ ներկայանար, որ իրաւամբ «օտար արիւն մտած է մեր ընտանիքին մէջ»:

Հայրս, Սկիւտարի ճերմարանը աւարտելէ ետք, գացած է Թիֆլիս, ճամբորդած է Տաղստան ի խնդիր ազգականներու, որոնց հետ ժառանգական հարցեր ունէր լուծելիք: Ան գիտէր ռուսերէն եւ քիչ մըն ալ վրացերէն եւ այդ լեզուներով նամակագրութիւն ունէր: Հօրս ստացած նամակներէն ոմանք դեռ կը մնան իր թողած թուղթերու ծրարին մէջ:

Իր ծնողքը ջերմօրէն ցանկացեր են որ իրենց տղան բարձրագոյն կրթութիւն ստանար Ռուսաստանի մէջ, «ուր պաշտպաններ կ'ունենար»: Հայրս կը ձգտէր հետեւիլ բժշկութեան եւ նախապատրաստուած էր այդ ուղղութեամբ: Բայց ընտանեկան պատճառներով մայրս զինքը բերել տուած է Կովկասէն եւ այլեւս հայրս չէ կրցած հեռանալ Կ. Պոլսէն:

Հօրենական մեծ մայրս՝ Երանուհի՝ սերած է ակնցի ընտանիքէ մը, որ կապեր ունեցած է արքունիքի հետ: Հայրը պետական հայթայթիչ էր: Հօրս մօրեղբօր աղջիկները, Մելիքեան քոյրերը, Սուլթան Ազիզի օրով եղած են վալիտէ սուլթանին պատուոյ տիկիններէն: Երկու քոյրերը երբեմն կու գային Խասգիւղ, իրենց ծնողքին այցելութեան, արքունական կառքով եւ սեւամորթ ներքինիի մը ընկերակցութեամբ: Այն ատեն հայ կիները արդէն կը կրէին եւրոպական տարազ, բայց Մելիքեան քոյրերը պալատի էտիկետ ի համեմատ կը հագնէին

եաշմագ-ֆերաճէ, բայց անոնք պահած էին իրենց ազգութիւնը եւ կրօնը: Երբեմն Ծնունդի եւ Զատկի տօներուն, արտօնութիւն կը ստանային մինչեւ մէկ շաբաթ մնալու իրենց ծնողքին հետ: Այդ միջոցին ազատ էին եւրոպական հագուստ կրելու եւ երեսնին բաց դուրս գալու: Որոշուած օրը ներքինին կու գար կառքով եւ զիրենք կը տանէր պալատ:

Մեծ մայրս, Երանուհի, մեռած է ութսունըչորս տարեկան, թողելով վիճելի ժառանգութիւն մը: Հայրս չորս քոյր եւ մէկ եղբայր ունէր եւ, հակառակ որ կրտսերն էր, իր վրայ առած էր ամբողջ ընտանիքին գործերու կարգադրութիւնը: Իմ հօրաքոյրերէս ես ճանչցած եմ միայն Աննիկ հօրաքոյրս, որ բռնաւոր կին էր, որ իր չափահաս զաւակները կը պահէր իր խիստ հրամաններուն տակ, որ անոնցմէ ոչ մէկուն թոյլ չէր տուած ամուսնանալ, որպէսզի օտար մարդ չմտնէ տունէն ներս, որ տունին մէջ հաստատած էր կարգ ու կանոնի կատարեալ պրոտոկոլ եւ ունէր մաքրութեան հիւանդութիւն: Կ'ըսէին որ նոյնիսկ վառարանի մէջ վառելիք փայտերը օճառ ջուրով լուալ կու տար:

Հօրս ազգականները լուրջ եւ ծանրախոհ մարդիկ էին: Տղամարդիկ ստացած էին երկրորդական կրթութիւն, մեծ մասամբ Կալաթա Սերայի լիսէին մէջ: Լաւ գիտէին թրքերէն եւ ֆրանսերէն եւ ոմանք դարձեր էին պետական պաշտօնեայ: Այր թէ կին ուժեղ խառնուածքի տէր էին: Իրենց բնաւորութեան լաւ եւ վատ գիծերը շեշտուած էին: Հօրեղբայրս բացառութիւն կը կազմէր իր մեղմ եւ բարեհամբոյր բնաւորութեամբ, որուն համար հազիւ զսպուած արհամարհանքով կ'ըսէին թէ «անվնաս» մարդ է եւ կարծիք չունի: Այդ ընտանիքի անդամները ընտանեկան կամ հասարակական դէպքի մը առթիւ, պատուոյ խնդիր կը համարէին իրենց դիրքը որոշել եւ մեծաբարբառ արտայայտել իրենց կարծիքը: Յաճախ յառաջ կու գային բախումներ, նոյնիսկ անհաշտ ատելութիւններ մէկ մէկու հանդէպ: Այրերը ընդհանրապէս լիբերալ էին եւ կանգնած էին ֆրանսական յեղափոխութեան սկզբունքներուն վրայ: Այդ էր իրենց բարոյական հէնքը: Կիները ընդհակառակն պահպանողական եւ աւանդապահ էին ու զինուած էին յարձակողական առաքինութիւններով, «որոնցմով, կ'ըսէր հայրս, ոչ միայն ուրիշները անհանգիստ կ'ընեն, այլ իրենք ալ անհանգիստ են»:

Այր թէ կին հոգածու էին վայելչութեան, ամէն ինչ կարգով կանոնով ընելու, բացի հօրմէս, որ կը սիրէր գծուած ճամբաներէն դուրս գալ, անձնատուր ըլլալ իր ֆանթազիային: Անոնք բարձրահասակ էին, նիհար, շատ ճերմակ մորթով, խարտեաշ մազերով, խաժակն, բայց դէպի իրենց ծերութիւնը կը ստանային ընտանեկան յատուկ դիմագիծը, թաթարական դիմակը:

***

Հայրս՝ դեռ ամուրի՝ կը բնակէր Վլանկա, Աննիկ հօրաքրոջս տունը, որ վաղուց այրի էր: Անոր մէկ աղջկան հիւանդութիւնը պատճառ եղեր էր որ բժիշկի խորհրդով փոխադրուին Սկիւտար: Քիչ յետոյ Աննիկ հօրաքոյրս գժտուեր էր հօրս հետ, որովհետեւ հայրս խորհուրդ տուեր էր քրոջս թոյլ տալ աղջկանը ամուսնանալ իր սիրած տղուն հետ: Աննիկ հօրաքոյրս համարեր էր որ սա հրաւէր է ընտանիքը անպատուելու: Այդպէս էին բարքերը մայրաքաղաք Կ. Պոլսոյ մէջ: Երիտասարդներ, որ թերեւս իրարու հետ խօսելու առիթ իսկ չէին ունեցեր, կը բաւէր որ ակնարկներ փոխանակեր էին եւ սիրոյ փոխադարձ զգացումէ մղուած ձգտեր էին ամուսնանալ, կը համարուէին արատաւորուած: Դեռ մինչեւ իմ պատանեկան տարիներուս լսեր եմ որ որոշ մեղադրանքով խօսին ընտանիքի մը մասին ըսելով՝ թէ «անոնք սիրահարուելով ամուսնացած են»:

Հայրս թողեր էր Աննիկ հօրաքրոջս տունը եւ փոխադրուեր էր իր մօրենական ժառանգութիւնը եղող տունը, որ նոյնպէս Սկիւտար կը գտնուէր եւ ուր կը բնակէին իր երկու քոյրերը:

Եւ իրիկուն մը հայրս, այն ատեն քառասուն տարեկան, բարեկամի տան մը մէջ հանդիպեր էր մօրս, տասնութամեայ դեռատի աղջիկ, եւ ուզեր էր ամուսնանալ հետը:

Հօրաքոյրերս դիմադրեր էին մերժելով խնամութիւն հաստատել «առապաճի Յակոբ»ի ընտանիքին հետ: Բայց հայրս հաստատ մնացեր էր իր դիտաւորութեան մէջ: Ամուսնութենէն ութ ամիս յետոյ, ստիպուեր էր կնոջ հետ գալ զոքանչին տունը «մինչեւ երեխայի ծնունդը» եւ այլեւս մնացեր էր հոն:

Իմ ծնած ժամանակս հայրս իր ունեցածը կորսնցուցեր էր յանկարծակի, քոնսոլիտ ի մէջ: Այդ կարգի կործանումներ յաճախ կը պատահէին Կ. Պոլսոյ մէջ: Բայց հայրս մեծ պաղարիւնութիւնով դիմաւորեր էր այդ անակնկալ կացութիւնը: Իր քենիները թեզկեահի վրայ եազմա կը բանէին: Ան հետաքրքրուեր էր այդ գործով եւ անմիջապէս ձեռնարկեր էր արհեստանոց մը բանալ, ուր եազմայի սեւ գծագրութիւնը կը կոխէին: Ինքն ալ սորվեր էր արհեստը եւ անայլայլ հոգիով անցեր էր մէկ վիճակէն միւսը: Ամբողջ օրը կ'աշխատէր եւ երեկոները անձնատուր կ'ըլլար ընթերցանութեան: Հետամուտ էր նաեւ գտնելու նոր գոյներ եազմա յի գործի վերաբերեալ, եւ այդ ուղղութեամբ փորձեր կը կատարէր աշխատանոցի մը մէջ, որ կառուցեր էր մեր պարտէզին մէկ անկիւնը:

Հայրս շռայլ էր եւ կը սիրէր առատութեամբ ծախսել: Բայց իր բնաւորութեան այդ մղումին գոհացում տալու համար չէին բաւեր ոչ իր իբր արհեստաւոր վաստկածը, ոչ ալ ժառանգութեան վերջին բեկորները: Հետզհետէ հայրս սորվեցաւ պարտքեր ընել վաշխառուական տոկոսներով: Մեր ընտանեկան կեանքը այսպիսով ունէր յանկարծական վերելքներ եւ անկումներ: Երբեմն անհաշիւ ճոխ, երբեմն չքաւորութեան հասնող նեղութիւն: Պարտքերու պայմանաժամերը ոչ թէ կը հասնէին այլ կը պայթէին ռումբերու պէս, որովհետեւ մինչեւ ժամկէտը հայրս կը մնար անայլայլ եւ կը վարուէր, ինչպէս եթե անյատակ գանձ մը ունենար իր տրամադրութեան տակ: Եւ եթէ պատահէր որ սիրտը նեղուէր եւ ընթերցանութիւնը բաւական չըլլար իր հոգերը ցրուելու, կը մտնէր պարտէզ եւ կը զբաղէր ծաղկամշակութեամբ:

Ահա այդպիսի այլազան տարրերէ կազմուած եւ տնտեսական անհաւասար վիճակներու ենթարկուած ընտանիքի մը մէջ ծնած եւ ապրած եմ իմ մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիներս: